

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ

Бахти Очилова

Фалсафа фанлари доктори, профессор.
Фалсафа, тарбия ва ҳуқуқ таълими кафедраси
Жиззах давлат педагогика институти (jspi.uz)

Аннотация. Мақолада соҳибқурон Амир Темурнинг мамлакатни ижтимоий адолат ва қонунчилик асосида бошқаришдаги тамойиллари ёритилган.

Аннотация. В статье описаны принципы Амира Темура в управлении страной на основе социальной справедливости и верховенства закона.

Annotation. The article describes the principles of Amir Temur in governing the country on the basis of social justice and the rule of law.

Калит сўзи: адолатли бошқарув, “Темур тузуклари”, кенгаш, мураса-ю мадора (компромисс), тўра ва тузук, маслаҳат, ёрдам ва кўмак.

Ключевые слова: честное управление, «правила Темура», совет, компромисс, компромисс, совет, помощь и поддержка.

Keywords: fair governance, "Temur's rules", council, compromise, compromise, advice, help and support.

Жаҳон фалсафий тадқиқотлар тизимида демократик давлат жамиятининг ғоявий асослари ва тамойиллари юзасидан илмий изланишлар олиб бориш долзарб масала ҳисобланади. Бу, биринчидан, демократик жамиятни барпо этиш тамойиллари, ижтимоий-иқтисодий воқеликка ёндашув хусусиятлари ва парадигмалари доимий равишда ўзгариб, такомиллашиб бориши билан характерланса, иккинчи томондан, ижтимоий ҳаёт ва миллий тараққиёт, унинг тарихий ўзгарувчан характери, динамик мураккаблиги, ижтимоий субъект ривожланиш даражаси каби ҳодисаларни ҳар томонлама ўрганиш ва илмий хулосаларни шакллантириш зарурияти билан ифодаланади.

Ижтимоий муносабатлар, ижтимоий адолат, жамиятда инсон фаровонлиги ва одил шох борасидаги фикрлар ўрта асрлар Марказий Осиё мутафаккирлари ва сиёсат арбобларининг қарашларида ҳам акс этган.

Бу борада Амир Темурнинг мамлакатни бошқаришда амал қилган тамойиллари ва инсонпарварлик фаолиятини мисол қилиб олсак бўлади. Соҳибқирон ўзи барпо этган бепоён мамлакатнинг ижтимоий адолат ва қонунчилик асосида бошқарилишини йўлга қўйган буюк давлат арбоби ҳисобланади. Улкан салтанат соҳиби “Куч – адолатдадир” деган шиориға катъий амал қилиб, тарихда камдан кам учрайдиган лавозим – «Адолат

Амири» лавозимини таъсис этган. Амир Темур давлат ишларида тўртта тамойилга амал қилганини таъкидлайди. Булар:

1. Дунёвий ва диний қоидаларни уйғун тутиш.
2. Муроса-ю мадора (компромисс).
3. Ўч олишга интилмастик.
4. Адолатлилик¹.

Бу қоидаларни Темурбек шарҳлаб кўрсатган. Биринчи тамойил ҳақида у қуйидагича айтади : «Салтанатим мартабасини қонун-қоидалар билан шундай сақладимки, унинг ишларига аралашишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди». Иккинчи тамойил ҳақида: «Дўст-у душмандан кимки менга илтижо қилиб келса, дўстларга шундай муомала қилдимки, дўстлиги янада ортди, душманларга шундай муносабатда бўлдимки, уларнинг душманлиги дўстликка айланди», деб таъкидлайди. Учинчи тамойил ҳақида: «Тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни Парвардигори оламга топширдим», дейди. Тўртинчи тамойил ҳақида: «Очиқ юзлик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим ва жабр-зулмдан узоқ роқда бўлишга интилдим», деб уқтиради.

Соҳибқирон Темур мамлакатда тартиб-интизом ўрнатишни, жамиятда салбий иллатлар, ўзбошимчалик, зўравонлик, жабр-зулм, адолатсизликнинг ҳар қандай кўринишига барҳам беришни шариат қозиларисиз тасаввур қилмаган, унинг салтанати даврида ҳар бир шаҳар, вилоят ва туманларга қозилар тайинланган. Ўша даврдаги тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур мусулмон мамлакатларини забт қилиш асносида қозилар билан тез-тез учрашиб турган, улар билан суҳбат қурган, диний билимлар, шариат қонунлари бўйича баҳслар олиб борган.

Хусусан, Ибн Арабшоҳнинг хабар беришича, Темур Ҳалаб шаҳрини забт этгандан сўнг, шаҳар олимлари, фақиҳ ва қозиларни ҳузурига чақиртиради ва уларга турли саволлар билан мурожаат қилади. Савол-жавобларда қози ва олимлардан Мавлоно Абдулжаббор, Шарафиддин Мусо ал-Ансорий аш-Шофъий, қози Аламуддин ал-Қафасий ал-Моликий ва бошқалар бор эди. Темур Мавлоно Абдулжаббор ва ал-Шофъийнинг жавобларидан беҳад хурсанд бўлади ва биринчисини «бу жуда ажойиб олим», иккинчисини эса «бу фасиҳ киши» деб мақтайди, амирларни чақириб: «Бу икки одам Ҳалабда сизларнинг меҳмонингиздир. Уларга, уларнинг хизматкорлари, дўстлари ва уларга қўшилган кишиларга яхши муомала қилинг. Ҳеч бирор кишининг уларга азият беришига йўл қўйманг, улар учун егулик озиқ-овқат ажратинг ва уларни қалъада қолдира кўрманг, балки уларнинг яшаш жойи қилиб мадрасани, яъни қалъа рўпарасидаги Султония (мадрасаси)ни белгиланг»², – деб буйруқ беради.

Темур, агар биронта қози саволга қониқарли жавоб бера олмаса, ғазабга келса-да, ҳеч нима демасди. Мабодо қози кутилганидан ҳам ортиқ даражада

¹ Амир Темур. Темур тузуклари. – Т.: Фафур Фулом, 1996. – Б.80–81

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. – Б.207–211

билимга эга бўлиб, яхши жавоб берса, ўзининг қойил қолганини яширмас эди. Масалан, қози Шамсуддиннинг жавобларидан таъсирланган Соҳибқирон «Во ажабо, у қандай фасоҳатли (киши), сўзда қанчалик шижоатли ва довюрак», – деб хитоб қилади.

«Темур тузуклари»да давлат тузилиши ва ундаги турли лавозимларнинг вазифалари, уларга муносабат, давлат арбоблари билан раият ўртасидаги муносабат, қўшин тузилиши ва моддий таъминоти сингари ўта муҳим масалаларга ҳам алоҳида эътибор берилган. «Салтанатим ишларини, – дейди бу ҳақда «Тузуклари»да, – конун-қоида ва интизомга солиб, салтанатим мартабасига зеб-у зийнат бердим. Салтанатимни ўн икки тоифага бўлиб, уларга таянган ҳолда иш юргаздим. Салтанатим конун-қоидаларини ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим».

Ана шу ўн икки тоифа қуйидагилардан иборат:

- сайидлар, уламо, шайхлар, фозиллар;
- ақлли кишилар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор арбоблар ва кейинини ўйлаб, олисни кўриб иш юрутувчи кекса ва тажрибали кишилар;
- дуоғўй кишилар;
- амирлар, сарханглар, сипоҳлар;
- сипоҳ ва раиятдан чиққан баҳодирлар, довюраклар;
- яширин ишларни, махфий сирларни очиб кенгаш қилишга лойиқ бўлган ақлли, тажрибали, энг ишонарли кишилар;
- вазирлар, бош котиблар, девон муншийлар;
- ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандислар;
- муҳаддислар, пайғамбар, унинг авлодлари ва соҳобалари ҳақида ривоятлар нақл қилувчилар, тарихчилар, қиссахонлар;
- машойихлар, сўфилар, Худони таниган орифлар;
- касб-у ҳунар эгалари;
- ҳар мамлакат ва диёрдан келган саёҳатчилар-у мусофирлар, савдогарлар ва карвонбошилар.

Соҳибқирон бу табақалар ва тоифадаги кишилар билан доимий кенгашиб, маслаҳатлашиб, уларнинг фикр-мулоҳазаларини эшитиб, кераклисини қабул қилиб, салтанат ишларини олиб борган, давлатнинг энг муҳим ишларини ижро этган. «Салтанатим ишларини мурса-ю мадора, мурувват ва сабр-тоқат билан юргаздим... Давлат ишларини салтанат конун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомини мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, раият – ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади», – дейди Соҳибқирон «Темур тузуклари»да.

Умуман олганда, Амир Темур билимдон, ақлли, доно ва адолатли қозиларни юксак кадрлаган ва ҳурматини жойига қўйган. Соҳибқирон давлат ишида тўрт нарсага амал қилган: 1) кенгаш; 2) маслаҳат; 3) хушёрлик; 4) эҳтиёткорлик. Албатта, кенгаш (йиғин) воситасида турли фикрларни эшитиш

имконияти пайдо бўлади, чунки берилган маслаҳатлар ҳар хил (яхши ва ёмон) бўлади. Демак, бу ўринда ҳушёрлик билан энг мақбул фикрни танлаш ва ундан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш лозим бўлади. Амир Темур дейди: «Кенгаш аҳли йиғилганда олдимиздаги ишларнинг яхши-ёмон, фойда-ю зиён томонлари, уларни қилиш-қилмаслик ҳақида сўз очиб, фикр сўрар эдим. Уларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мулоҳаза қилиб, фойда-зиёнларини кўнглимдан кечирар эдим; унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор-назар билан қарадим. Қайси бир ишда икки хатар мавжуд бўлса, ундан воз кечар эдим ва бир хатарли ишни ихтиёр этардим»³. Демак, Соҳибқирон муомала ва муросада мўтадил йўл – муносабатнинг учдан бир қисми фойда келтирадиган йўлни тутган. Бошқача айтганда, кўпчилик тавсия қилган йўл мулоҳаза воситасида таҳлил қилиб кўрилган ва кўпроқ фойда (яхшилиқ) келтирадиган иш танлаб олинган.

Диққат қилинса, бу ўринда давлат хизматчиси ўз тафаккур кучига таяниб, муомала ва муросада мақбул йўлни топади. Зеро, давлат хизматчиси етарли даражада билим, ақл ва фикрга эга бўлиши керак. Акс ҳолда, муомала ва муросада мўтадил йўлни топиб бўлмайди.

Амир Темурнинг айтишича, давлат ишларида юқоридаги тўрт усулга амал қилиш лозимлигини унга устозларидан бири, тасаввуф шайхи Зайниддин Абубакр Тоёбодий маслаҳат тарзида ёзиб юборган ва Темурбек уни лутфан қабул қилади. Темурбек Шайх Тоёбодий мактубидаги қатъийлик ва шижоат кўрсатиш ишорасини яхши англаган, мулоҳаза воситасида муомала ва муросада мақбул усулни ўзи топиши лозимлигини тўғри тушуниб етган. Демак, ҳар қандай маслаҳат, ёрдам ва кўмак давлат хизматчисига муайян йўлларни тавсия қилади, холос. Улардан энг мақбули ва тўғриси танлаш охир-оқибатда шахснинг ўзида қолади. Амир Темурнинг бу ўриндаги муваффақияти шундаки, фойда ва зиённи аниқ фарқлай олган. Танлаш ва фарқлашда хатога йўл қўймаслик учун тафаккур кучига ишонган. Акс ҳолда, у муваффақиятга эриша олмасди. Ахлоқий муносабатда муомала ва муроса йўли қанчалик жозибали кўринмасин, унга амал қилиш – ниҳоятда қийин иш. Айниқса, давлат хизматчисининг унга амал қилиши икки карра мураккаб кечади. Чунки бунда шахс фаолиятининг табиати таъсир кучини сақлаб қолиш ва муаммони мақбул даражада ҳал қилишни тақозо этади. Шу сабабли Амир Темур мақбул ва мўтадил йўлни танлашда мулоҳаза кучи етмаганда таваккал қилганлар. Масалан, баъзан Қуръони Каримдан фол очтириб, ундаги ҳукмларга асосан йўл тутган. «Бирон ишни қилмоқчи бўлиб кенгаш ўтказгач ҳам йўл мураккаб бўлиб қолса, – дейди у, – кейин Қуръондан фол очардим ва Қуръон ҳукми билан иш қилур эдим. Туғлуқ Темурхон олдига боришдан аввал (1360-йили Мўғилистон хони Туғлуқ Темурхон бостириб келганида, Темурбек уни музокара йўли билан қайтарган) Қуръонни очсам, «Юсуф» сураси чиқди ва ундаги ҳукмга амал қилдим»⁴. Чунки Қуръоннинг

³ Амир Темур. Темур тузуклари. – Т.: Фафур Ғулом, 1996. – Б.26

⁴ Амир Темур. Темур Тузуклари. – Т.: Фафур Ғулом, 1996. – 27–28-бетлар.

«Юсуф» сурасида Пайғамбар Юсуфнинг ўз туғишганлари берган азоб-укубатларга сабр-тоқат қилиб, охир-оқибатда пайғамбар ва подшолик даражасига етганлиги нозил қилинган. Ва бу воқеа Қуръонда «қиссаларнинг энг гўзали» (12-сура, 3-оят)⁵, деб аталган. Амир Темур бу ўринда ана шу маънога диққат қилади ва иши ўнгидан келишига сидқидилдан ишониб, Туғлуқ Темурхон ҳузурига музокара учун йўл олади. Йигирма тўрт ёшли Амир Темур муомала ва мураса билан юртни навбатдаги ғоратдан сақлаб қолади. Туғлуқ Темурхон жанг-у жадалсиз Мўғилистонга қайтади⁶.

Амир Темурнинг муомала ва мураса принципида оқилона тадбир қўллаши ҳам муҳим ўрин тутди. Бу борада Темурбек шундай дейди: «Мен тажрибамдан шуни билдимки, юз минг отлик аскар қилолмаган ишни бир тўғри тадбир билан амалга ошириш мумкин»⁷. Демак, муаммолар ечимини оқилона тарзда тинчлик-тотувлик билан ҳал қилиш лозим. Яъни энг мақбул усул ақл ва ахлоқ кучига тая ниш, етти ўлчаб бир кесишдир. Жумладан, душманни авф этиш, яъни дўстга айлантиришда ҳам ёрдамлашиш, хато ва камчиликларидан шарқона маънавият ва маърифат ҳақидаги таълимотлар ривожланишига қўшилган буюк ҳиссадир. Темур шундай деган эди: «Ҳозирги дамгача ўтган султонларнинг қонунлари ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-суриштирдим. Ҳар қайсиларининг кўз юмиш, яъни яхшилик қилиш демакдир. Амир Темурнинг таъкидлашича, давлат хизматидаги шахс ўн икки сифат-фазилатга эга бўлиши керак. Булар: эътиқод; муомалалик; хушёрлик; қонунга итоаткорлик; меҳрибонлик; адолатлилик; мурувватлилик; шижоатлилик; раиятпарварлик (халқпарварлик); кадр-қимматлик; дўстлик; муросалилик.

Унинг «Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулм-у ситам йўлини тўсдим», «Адоват эмас, адолат енгади», «Адл-у эҳсон билан жаҳон гулшани обод бўлади», «Бошсиз мамлакат жонсиз танага ўхшайди», «Бир кунлик адолат юз кунлик тоат ибодатдан афзал», «Ҳар неки деган бўлсам, унга амал қилдим», «Ҳар бир диор аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим», «Яхшиларга яхшилик қилдим, ёмонларни ўз ёмонликларига топширдим», «Ўз салтанатимни шариат билан безадим», «Ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим», «Иш кўрган, синалган, шижоатли эр-йигитларни қошимда тутдим», «Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқ бўлишга интилдим» деган доно сўзлари йўл-йўриқлари, туриш-турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва яхши алоқалари, маъкул сифатларидан намуна олиб, унга амал қилдим» деган доно сўзлари шарқона маънавият ва маърифат ҳақидаги таълимотлар ривожланишига қўшилган буюк ҳиссадир.

⁵ Қуръони Карим. / Алоуддин Мансурнинг ўзбекча изоҳли тажримаси. – Т.: Чўлпон, 1992. –Б.157

⁶ Қаранг . Кароматов Х.Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1993. – 16–30-бетлар).

⁷ Қаранг . Аҳмедов Б., Аминов А.Амир Темур ўғитлари. – Т.: Наврўз, 1992. – Б.13